

4 дәріс. Ерте және дамыған ортағасырлық қалалар, қоныстар және тұрғынүйлер (VI ғ. – VIII ғ.). (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге ерте және дамыған ортағасырлық қалалар, қоныстар және тұрғын үйлер (VI ғ. – VIII ғ.). туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Ерте ортағасырлық қалалар, қоныстар.
2. Дамыған ортағасырлық қалалар, қоныстар және тұрғын үйлер.

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Көшпелі және отырықшы тайпалардың, халықтардың өзара қатынастары, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның далалары мен қалалары. Қала мәдениетінің шығуының байырғы (автохонды) және соғдылының үлгілері. Оңтүстік Қазақстандағы VI–IX ғасырлардың қабаттары кездескен 25 қаласы: Исфиджаб, Шараб, Будукет, Отрар, Шауғар. Қалалардағы арканың (цитадели), шахристанның (ішкі қала), рабадтың (қала сырты) бөлінуі. Оңтүстік-батыс Жетісудағы (Шу және Талас өңіріндегі) VI–IX ғғ. Жататын 25 қала: Тараз, Құлан, Атлах, Жамұқат, Мерке. Қала және ауыл қоныстарының орналасу ерекшеліктері.

IX ғ. екінші жартысы - XIII ғ. басындағы қала мәдениетінің жаңа аудандары: Талас Алатауы, Ортаңғы Арыс, Отрар оазисі, Сырдарияның төменгі ағысы, оңтүстік-батыс және солтүстік-шығыс Жетісу. Орталық Қазақстанның Жезді, Кенгір, Сарысу далаларындағы, Ұлытау етегіндегі қоныстар мен қалалар. Шығыс Қазақстанның қоныстары мен қалалары: Имакия, Дамурия, Сараус, Бенджар, Дахлан, Астур. Батыс Қазақстандағы, Орал даласындағы қала-тұрақтары. Мешіттер мен қоғамдық моншалар қала құрылысындағы жаңа элементтер ретінде. XI-XIII ғғ. Тұрғын үйлердің жаңа түрлері.

Монғол шапқыншылығы кезіндегі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы қоныстар мен қаланың құлдырауы. Қалалар мен қоныстардың, сарайлар мен мешіттердің (ирригациялық) суару жүйелерінің бұзылуы және жойылуы. Революцияға дейінгі Қазақстандағы құрылыс ісі мен қазақ халқының дәстүрлі баспанасының даму тарихында VII-XII ғғ. басты орын алады.

VI ғ. таптық қатынастардың даму процесінің нәтижесінде Қазақстан территориясында ертедегі феодалдық мемлекет - Түрік қағанаты пайда болғаны тарихтан белгілі. Түрік қағанаты VIII ғ. дейін өмір сүріп, ру аралық соғыстардың нәтижесінен құлдырап, батыс және шығыс қағанаттарға бөлінді.

Ол кезде Қазақстан халқының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болса да, Жем, Жайық, Сырдария, Талас, Шу Іле, Торғай, Сарысу өзендерінің бойында, Қаратау, Алатау баурайларында және т.б. жерлерде егіншілік те дамыды.

Отырықшы егіншіліктен туған қоныстар Қазақстан территориясында VII ғ. белгілі бола бастады. VII ғ. қарай құрылыс техникасында үйді күмбездеп тұрғызу шығып, құрылыс материалдары ретінде күйдірілмеген кірпіш пен ағаш көбірек қолданылады, ал

өрнек ою өнерінде сонау сақ-массагет заманында қалыптасқан оның ескі дәстүрі сақталғанын көреміз.

Айтылып кеткен мәселелерге байланысты осы кезеңде тұрақ-қоныстардың төмендегідей түрлері шығып қалыптасты: қалалық қоныстар - хандардың (қағандардың) және феодал-бектердің ордалары; керуен жолдарындағы қалалық қоныстар - Қазақстанның отырықшы және көшпелі халықтарының шаруашылық және мәдени қатынастарының орталықтары болған сауда орындары; оқшау тұрған сарай-қорғандар мен жеке қоныстарды өзара байланыстыратын тұрақ ретіндегі керуен сарайлар; шаруашылық қыстақтары.

Орда-қалалардан тарихқа белгілі болғандары - Чигу (үйсін ханының ордасы), Ордакент (қағанның жазғы ордасы), Суяб (түрік қағандарының орда астанасы), Баласағұн (қарақандықтардың бірінші астанасы), Қойлық (қарлұқ хандарының астанасы), Янгикент (оғыздардың ордасы) және басқалар; керуен жолдарының үстіндегі және бұлардың түйіскен жеріндегі қалалар - Исфиджаб (Сайрам), Талас (қазіргі Тараз), Атлах, Хамукет, Құлан (Луговой станциясы), Мерке, Фараб (Отырар) және басқалар; ішкі сауда қалалары - Құмкент, Созақ, Алмалық (Хоргос), Сығанақ және т.б.; бекініс қорғандар - Тасақыр, Тасатөбе, Бабаата, Ақсұмбе және т.б.

Шаруалардың (қара будундардың) көтерілісі мен ру аралық соғыстардың нәтижесінде түрік қағанаты ыдырап, VIII-X ғғ. түргештер мен қарлұқтардың үстемдік етуіне алып келді.

Түргеш-қарлұқ үстемдік еткен дәуірде сауда өркендеп, әсіресе Қазақстанның оңтүстік аудандарында халықтың отырықшылыққа ауысуы бұрынғыдан да күшейе түседі. Қалалардың және олардағы құрылыс ісінің қауырт өсуі қоғам өміріндегі осындай құбылыстармен тығыз байланысты болды. Осы кезде арабтардың жаулап алуына байланысты ислам діні мәдениет пен шаруашылықтың жалпы дамуында үлкен роль атқарды. Бейнелеу өнерінде жан-жануарлардың бейнесін салу бірте-бірте өнерден шығып, ою-өрнекте үстірт бейнелерге артықша орын беріледі.

Келесі **қарақандық дәуірі (X-XII ғғ.)** ең алдымен жаңа қалалардың пайда болуымен емес, бұрынғы қалалардың қауырт өсуімен, едәуір дәрежеде олардың сауда-кәсіп кварталдары есебінен ұлғаюымен сипатталады. Қарақандық дәуіріндегі қалалар алуантүрлі құрылыстармен ерекшеленді. Медіреселер, мешіттер, феодалдар мен шонжарадамдардың мавзолейлері, моншалар, құдық үстіне салынатын құрылыстар (сардобалар) пайда болды. Монументальды қалалық моншалар тек үлкен қалаларда ғана салынды. Тараз қаласындағы моншаның архитектуралық жобасына қарай отырып, оны Орта Азиямен Қазақстандағы архитектураның сирек кездесетін үлгісі бола алады деп айтуға болады.

Қарастырып отырған кезеңдегі тұрғын үйлер түрлері туралы деректер жеткілікті сақталмаған.

Қалаларда құрылыс жұмыстары аумағының артуымен, оларды көркейтумен, монументальды құрылыс типтерінің алуан түрлілігімен қатар, құрылыстың сапасының жақсаруы жөнінен де белгілі дәрежеде алға

жылжылушылық білінді. Құрылысқа арша мен қарағаш, күйдірілген кірпіш, гипс, алебастрды пайдалану, фасадтарды өңдеуде терракот және шимайлы көзе тақталарды қолдану сияқты тәсілдер пайда болды. Күмбездердің формасы белгілі мөлшерде киіз үйдің түріне ұқсас болып келді. Оған мысал ретінде X-XI ғасырлардағы Бабаджа-Хатун мавзолейін айтуға болады.

X-XII ғасырларда сәндік-қолданбалы өнер де біршама жоғары деңгейде өркендеген еді. Құрылыстың кіреберіс аузындағы нақты үйлесімділікпен салынған жарма бағаналардың сыртын кілемнің түріндей етіп безендіру, аркалар жасау қолданбалы өнер тәсілімен өңдеудің айқын мысалы бола алады (Айша-биби мавзолейі және басқалар).

Кірпіштен сызып қалау (Қарақан мавзолейі), терракот тақталардан бет жасау (Айша-биби мавзолейі), құрылыстың ішкі қабырға бетін жапсырма өрнектермен безендіру (ертедегі Тараз моншасы) Қазақстан жеріндегі ою-өрнек өнерінің бұрынғы дәстүрінің көркейгендігін көрсетеді. Қарақандық дәуірде қабырға архитектурасын өңдеуде қолданылған ою-өрнек сарындары қазақ халқының өнерінде ғасырлар бойы сақталып келді.

Бұл дәуір Орта Азия мен Қазақстандағы мәдениеттің гүлденген кезеңі еді. Шынында да осы кезең астрономдар Ахмед-Ал-Ферғани мен Ал-Бируни, математиктер Мұхаммед Ал-Хорезми, медицинамен айналысқан Абуғали-Ибн Синалардың (Авиценна) Орта Азияда өмір сүріп, қызмет істеген уақыты еді, ал осы уақытта қазақ жерінде өмір сүрген Юсуп Баласағұн («Худатку-Билик») Махмуд Қашқари («Диуанлуға-ат түрк»), Ал-Фарабидің («Ғылымның тууы», «Музыканың ұлы кітабы» және «Аристотель аудармасы»), Қожа Ахмет Яссауи («Хикмет») сияқты ғалымдардың және басқалардың шығармалары жазылған еді. Қарастырып отырған кезеңдегі мәдениеттің дамуының жалпы көрінісі осындай болды.

VII-XII ғасырлардағы Қазақстан жеріндегі қалалардың барлығына толығымен тоқталу мүмкін емес, сондықтан оларды аймақтық топтарға бөле отырып, бірнешеуіне ғана қысқаша шолу жасаймыз.

Бұл қалалардың бірінші тобы Шу-Талас өзендерінің алабында орналасқан.

Осы топқа жататын **Исфиджаб** (Сайрам) Шымкент пен Жамбылдың (ертедегі Таластың) арасындағы керуен жолының үстіне орналасқан еді. Қала арқылы бір-бірімен қиылысатын екі үлкен жол торабы (магистраль) өтті, қаланың төрт шетінде төрт қақпасы болды. Қала кварталдарының тузу жолды, ретті жоба-жоспары болды.

Өзінің құрылымы жағынан Исфиджаб қаласы қамалы жоқ қалалардың қатарына жатады. Бұл біздің заманымыздың VII ғасырындағы Қытай жиһанкесі Сюань-цзяньнің қолжазбаларында айтылады. Сайрам қаласы X-XII ғасырларда мейлінше өркендейді. Отырықшы және көшпелі аудандардың ортасында тұрған Исфиджаб қаласы ислам идеологиясын насихаттап, орнықтыруда ерекше орын алды. Сайрам қаласында Мірәлі баба, Ибрагим ата (XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Ясауидің әкесі), Қарашаш ана, Абдал Азиз баба, Хызыр Пайғамбар және басқалардың мавзолейлері осы уақытқа дейін сақталған.

Тараз қаласы (Талас, кәзіргі Тараз) Талас өзені бойына салынған. Біздің заманымыздың 568 жылының өзінде-ақ бұл жөнінде византия елшісі Земарх және одан 60жыл кейін Қытай жиһанкезі Сюань-цзань жазып кеткен. Тараз қаласында сауда жақсы дамып, қолөнер өндірісі де жоғары дәрежеде болды.

Қалаға жүргізілген қазба жұмыстарының барысында бес мәдени қабат ашылған. Бірінші қабат – қазіргі кезең қабаты, екіншісі – XIII-XV ғғ.; үшіншісі – XI-XII ғғ.; төртіншісі - түргеш-қарлұқ дәуіріне (VIII-X ғғ.) бесінші қабаты – V-VII ғғ. жатады. Үшінші қабаттағы табылған заттардың барынша бай болып шыққанына қарай отырып, ғалымдар «қала XI-XII ғғ. мейлінше гүлденген» деген тоқтамға келеді.

Әдебиеттер:

1. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев В.М. Древняя культура Центрального Казахстана. -Алма- Ата, 1966.
2. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. -А, 1989.
3. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. -А, 1986.
4. Хозяйство казахов на рубеже 19-20 вв. Историко- этнографический атлас-.Алма- Ата,1980.
5. Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. -Алматы, 2002.
6. Муканов М. С. Казахские домашние художественные ремесла. - Алма-Ата, 1979.